

Sovjetfolket, fanns det?

Intryck från Armenien, Azerbajdzjan och Georgien strax före Sovjetunionens sammanbrott

Märta-Lisa Magnusson

Jag var en av relativt få västerlänningar som kom tätt inpå händelserna i Kaukasus i slutet av 1980-talet. I mitt arbete på Öst-Väst Institutet, Sydjysk Universitetscenter i Esbjerg, organiserade jag tillsammans med en kollega, Jens-Jörgen Jensen, studieresor för forskare och journalister till olika delar av Sovjetunionen. 1989 valde vi att besöka de tre unionsrepublikerna i södra Kaukasus: Georgien, Armenien och Azerbajdzjan. Vi var där från 25 november till 5 december. Året innan, i juni 1988, besökte vi de tre baltiska unionsrepublikerna, Estland, Lettland och Litauen. Där hade Gorbatsjovs reformer, som inleddes 1985, skapat förhoppningar om ökad ekonomisk, politisk och nationell självständighet. Mot slutet av året hade det bildats nationella folkfronter som drev på den politiska utvecklingen med krav om ökad decentralisering och det dröjde inte länge innan det framfördes krav från de baltiska republikernas högsta sovjeter (regeringar) om suveränitet – i betydelsen egna lagars företräde framför unionslagar antagna i Moskva.

Resan till Kaukasus 1989 överraskade oss alla med händelser vi bara ett år tidigare inte trott vara möjliga i den kommunistiska diktaturstaten. När vi i oktober 1990 besökte Vitryssland, Ukraina och Moldavien avslutade jag en av mina artiklar om den resan så här: ”Det hovedindtryk jeg rolig tør påstå vi vendte hjem med var, at rygterne om Sovjetunionens opløsning ikke er overdrevne”. (Magnusson, 1990c)

31 december 1991 slutade Sovjetunionen existera – och mina studie- och tjänsteresor i öst gick häfter till ”post-sovjetiska” stater – först och främst Ryssland (Ryska Federationen) och de tre nu självständiga staterna i södra Kaukasus. I början av 90-talet besökte jag flera gånger de under sovjettiden upprättade autonoma republikerna på norra sidan av Kaukasusbergen, i Ryska Federationen. Jag följde noga och skrev en hel del om utvecklingen i den rysk-tjetjenska konflikten. (Se Valda arbeten)

Under 2000-talet besökte jag Sydkaukasus åtskilliga gånger. Först i samband med ett tvåårigt projekt om internationalisering av intra-statliga konflik-

ter, som jag genomförde vid Köpenhamns Universitet, Institut for Statskundskab, med anslag från Statens Samfundsvidenskabelige forskningsråd. Därefter i samband med mitt arbete som lektor i Kaukasusstudier vid Malmö högskola (2006-2017).

Denna artikel är först och främst baserad på mina intryck från studieresan till Tbilisi, Jerevan och Baku i slutet av november – början av december 1989. Men jag inkluderar också intryck från mitt allra första besök i Kaukasus, som jag gjorde i början av februari 1987, i samband med att jag deltog i en konferens om författare och samhällsansvar i sovjetiska författarföreningen i Moskva.

Sett i backspegeln var det vi upplevde under studieresan 1989 – och det mina artiklar om den resan avspeglar – Sovjetunionens accelererande sammanbrott. För mig personligen bekräftade resan också vad jag länge misstänkt, bland annat genom studier av modern sovjetisk litteratur: tesen om ”en ny historisk gemenskap – sovjetfolket” var fel.

I ett avslutande avsnitt relaterar jag mina upplevelser i Kaukasus till utvecklingen i Ryssland ungefär samtidigt – den största och politiskt viktigaste av de 15 sovjetiska unionsrepublikerna. Det som hände i Ryssland påverkade händelseutvecklingen i Kaukasus – men också omvänt, utvecklingen i Kaukasus påverkade den politiska processen i Ryssland. Utfallet blev sovjetmaktens sammanbrott och Sovjetunionens upplösning.

En oavsiktlig och, skulle det visa sig, ödesdiger effekt av Gorbatsjovs ’glasnost’ (öppenhetspolitik) var att nationella och etniska motsättningar, problem som tidigare mörkats av censuren, nu blev synliga och utmanade den officiella självbilden om fred och samförstånd mellan folken i den multi-nationella sovjetstaten.

I Baltikum var en vertikal konfliktlinje mellan balterna och unionscentret i Moskva tydlig. I Kaukasus var två konfliktlinjer tydliga. Den ena kom till uttryck i demonstrationer och andra protestaktioner riktade mot Gorbatsjov och unionscentret i Moskva. Den andra konfliktlinjen löpte horisontalt, inom och mellan de tre kaukasiska unionsrepublikerna.

Armenien, Georgien och Azerbajdzjan var, tillsammans med de tre baltiska unionsrepublikerna, ”pionjärer” i den utveckling som började med nationella folkfronter och slutade med proklamationer om oberoende (självständighet) och utträde ur Sovjetunionen. Estland var den första unionsrepubliken som deklarerade suveränitet – i november 1988. Litauen var den första

som deklarerade fullt oberoende från Sovjetunionen – 11 mars 1990. Men Georgien var den första av de ”ursprungliga” unionsrepublikerna som proklamerade oberoende. Det skedde 9 april 1991, på 2-årsdagen av ett angrepp företaget av sovjetiska specialstyrkor mot fredliga demonstranter i huvudstaden Tbilisi.

De baltiska republikerna var relativt ”unga” sovjetrepubliker som tvångsanslutits till Sovjetunionen 1940. De tre kaukasiska sovjetrepublikerna var formellt, dvs. enligt officiella sovjetiska framställningar, ”medstiftare” av Sovjetunionen – tillsammans med RSFSR (Ryska Socialistiska Federativa Sovjetrepubliken), Ukraina och Vitryssland. Efter ett par år som självständiga stater i kölvattnet av ryska imperiets sammanbrott 1917 anslöt sig Armenien, Georgien och Azerbajdzjan, enligt sovjetiska författningstexter, ”frivilligt” till Sovjetunionen, som upprättades 30 december 1922.¹

De nationella rörelserna/folkfronterna i de tre kaukasiska republikerna accepterade inte den officiella sovjetiska versionen om en frivillig anslutning till Sovjetunionen. Sett ur deras perspektiv rörde det sig om en annektering. Efter att ledaren av Armeniens Nationella Rörelse, Levon Ter-Petrossian, 1990 valts in i och blivit ordförande för Armeniens Högsta Sovjet, antogs den 23 augusti 1990 en deklaration om Armeniens självständighet. Deklarationen refererade till Armeniens självständighetsförklaring från 30 maj 1918. Deklarationen trädde i kraft efter att en majoritet röstat för självständighet vid en folkomröstning 21 september 1991 i Armenien, kort tid efter det misslyckade kuppförsöket i Moskva 19 augusti. I Azerbajdzjan antog Högsta Sovjet 23 september 1989 en suveränitetslag och två år senare, 30 augusti 1991, deklarerades återupprättandet av Azerbajdzjans självständighet som stat från 1918 till 1920. Den georgiska självständighetsförklaringen som antogs 9 april 1991 under tidigare folkfrontsaktivisten och sedan oktober 1990 ordföranden för

¹ Samma år hade de tre staterna blivit sammanslagna i en Transkaukasisk federation, och det var den som anslöt sig till Sovjetunionen. 1936 upplöstes den Transkaukasiska federationen och de tre republikerna kom härfter att ingå i Sovjetunionen som separata unionsrepubliker. Om Sovjetunionens upprättande och de sovjetiska författningarna se Ole Nørgaard, *Sovjetkundskab 2. De sovjetiske forfatninger. Introduktion til det sovjetiske samfunds politiske selvforståelse*. Dansk Videnskabs Forlag A/S. København 1977, s. 74 ff (1924-forfattningen)

Georgiens Högsta sovjet, Zviad Gamzakhurdia, var baserad på den georgiska självständighetsförklaringen av 26 maj 1918.²

Sovjetfolket – en ideologisk konstruktion

Konflikten om Nagorno-Karabach var den första som involverade gränsdragning mellan två unionsrepubliker: Armenien och Azerbajdzjan. Men konflikten var också en ”intern angelägenhet” för Azerbajdzjan, i den mening att den armeniska majoriteten i det autonoma området Nagorno-Karabach, som sedan 1923 hört in under Azerbajdzjan, önskade frigöra sig från Azerbajdzjan och förenas med unionsrepubliken Armenien.

När områdessovjeten i Nagorno-Karabach 21 februari 1988 beslutade att anmoda Sovjetunionens Högsta sovjet och regeringarna (högsta sovjet) i Armenien och Azerbajdzjan om att överföra det autonoma området från Azerbajdzjan till Armenien, utlöste detta en pogrom på armenier i den azerbajdzjanska hamnstaden Sumgait vid Kaspiska havet. Pogromen, som kostade 32 människor livet – de flesta armenier – väckte bestörtning både i och utanför Sovjetunionen och drev i ett slag en påle genom myten om ”vänskapen mellan Sovjetunionens nationer och folkslag”.

I Georgien låg två interna konflikter och pyrde. Abchazierna i den autonoma republiken Abkhasien i nordvästra Georgien och osseterna i norra Georgien, i det autonoma området Sydossetien, önskade mera självständighet från Georgien. Abchazierna hade i en kort period på 20-talet haft en egen unionsrepublik och krävde nu att få tillbaka denna status. Sydosseterna önskade ansluta sig till sina etniska släktingar i den nordossetiska autonoma republiken innanför Ryssland (RSFSR).

Enligt den officiella, sovjetmarxistiska, självbilden fanns det inte – kunde det per definition inte finnas – några konflikter mellan nationer och etniska grupper i den multinationella, socialistiska sovjetstaten. Den frågan var löst en gång för alla och själva förutsättningarna för sådana konflikter var eliminerade. Sovjetmakten hade, stod det i inledningen till den senaste författningen

² Armenian Declaration of independence, 23 augusti 1990 tillgänglig på: [About Armenia - Armenian Declaration of Independence - The Government of the Republic of Armenia 09.pdf](#); The Constitutional Act On The State Independence of The Republic of Azerbaijan: ([azerbaijan.az](#));

Act of independence accepted on May 26, 1918; Act of Restoration of State Independence on Georgia, April 9, 1991, <https://www.president.gov.ge/en/page/damoukideblobis>

(1978) ”för alltid satt stopp för den ena människans exploatering av en annan, för klassantagonism och nationell fiendtlighet”. I Sovjetunionen hade skapats ”ett utvecklat socialistiskt samhälle”, där ”en ny historisk gemenskap – sovjetfolket” hade uppstått och där ”alla nationer och folkslag reellt blivit likaberättigade”. Förutsättningarna för nationella konflikter hade försvunnit i och med sovjetstatens övergång (i slutet av 50-talet) från proletarietets diktatur till ”hela folkets stat” – sista etappen före kommunismen (Nørgaard, 1977: 98ff, 103, 108).

Sovjetisk affisch från slutet av 1970-talet. Det står (på ryska): "Vi påtog oss uppgiften att sätta stopp för nationell åtskillnad och förtryck – och vi löste den".

Den nationella medvetenhet och de etnonationella motsättningar som vi upplevde först i Baltikum 1988 och i Kaukasus året efter, visade med all önskvärd tydlighet att den ”konfliktlösa” självbilden inte stämde med verkligheten. Konflikterna hade legat och pyrt under ytan i flera årtionden och var inte, vad många menade, effekter av Gorbatsjovs reformer. Men Gorbatsjovs reformer synliggjorde dem.

Konflikterna indikerade att begreppet ”sovjetfolket” saknade verklighetsförankring. De nationella manifestationerna i de icke-ryska unionsrepublikerna var uttryck för att Sovjetunionen saknade ett ”kitt” som kunde hålla ihop dess många nationer och etniska grupper, ett gemensamt ”vi”.

Pronomenet ”vi” var annars vanligt förekommande i officiell sovjetisk diskurs. (Magnusson, 1988). Men det refererade inte till något nationellt – det var ett politiskt ”vi” som bara hade mening i kontext med ett politiskt system, där det enda tillåtna partiet – kommunistpartiet – dominerade allt politiskt, socialt och ekonomiskt liv. Det stod t.o.m. i författningen: ”Det sovjetiska samhällets ledande och rikttningsvisande kraft, kärnan i dess politiska system, i alla statliga och samhällsmässiga organisationer, är Sovjetunionens kommunistiska parti” (Art. 6)

”Sovjetfolket” var en ideologisk konstruktion.

En nationalsinnad rysk politisk kommentator, Vladimir Bondorenko, skrev följande i en artikel 1989 som jag citerade i *Information* 8 april 1990: "Vi er blevet forvandlet til "homo sovjeticus". Det er et frygteligt begreb, skabt af en frygtelig tid. Begrebet "sovjetmennesket" er forkert. Den politiske magts form er blevet til betegnelse for selve folket. Har man da i England et "parlamentarisk folk", i Amerika et "senatisk" folk, eller i Rusland før revolutionen et "duma" folk, i Tyskland ett "bundestag" folk?" (citerat i Magnusson, 1990d).

Den vertikala konfliktlinjen förvann, eller åtminstone ändrades radikalt, efter att Sovjetunionen upphörde existera december 1991 och de 15 unionsrepublikerna uppnådde (eller fick tillbaka) internationellt erkännande som oberoende stater. De interna konflikterna däremot är 30 år senare fortfarande olösta. En väsentlig orsak till detta är att det endast var unionsrepublikerna som uppnådde internationellt erkännande i samband med Sovjetunionens upplösning. Sammanbrottet utlöste emellertid också proklamationer om självständighet från en rad autonomiers sida. De flesta av dem låg i Kaukasusområdet och var, förutom Nagorno-Karabach, Abchazien och Sydossetien också Tjetjenien i Nordkaukasus. Deras högsta politiska prioritet var – och är fortfarande – att uppnå status som fullt självständiga, internationellt erkända, oberoende stater.³

I de 30 år som gått sedan Sovjetunionens upplösning har Kaukasusområdet genomgått stora politiska, sociala och ekonomiska förändringar. Men dessa faktorer har hållit sig konstanta: gränsstridigheter (mellan etniskt definierade administrativa enheter) och ifrågasättande av territoriell integritet – samt ett problematiskt förhållande till Moskva, nu inte längre centrum för sovjetisk maktutövning utan säte för centralmakten i Ryska Federationen.

I Sydkaukasus utbröt tre reguljära krig i samband med Sovjetunionens sammanbrott: Georgien-Sydossetien 1991-92; Georgien-Abkhazien 1992-94; Armenien-Azerbajdzjan om Nagorno-Karabakh 1992-94. Sköra vapenvilor från mitten av 90-talet kunde inte förhindra nya krigsutbrott. Den rysk-tjetjenska konflikten i norra Kaukasus resulterade i reguljära krigshandlingar i

³ Det fanns sammanlagt 20 autonoma republiker i Sovjetunionen varav de flesta, 16, låg innanför RSFSR (Ryssland). Därutöver fanns 8 autonoma områden varav de flesta – förutom Syd-Ossetien och Nagorno-Karabakh – låg i RSFSR. Autonomierna var politiskt-administrativt underordnade en unionsrepublik och hade inte, till skillnad från dessa, författningsmässig "rätt" till utträde ur Sovjetunionen. En högsta sovjet förordning av 3 april 1990 gav dock möjlighet för autonoma republiker och områden att utträda ur en unionsrepublik.

mitten och slutet av 90-talet. Sedan 1992 har Kaukasusområdet varit den klart mest krigshärjade delen av hela forna Sovjetunionen.

Innan jag går vidare vill jag inflika några intryck från mitt allra första besök i södra Kaukasus.

Första Kaukasusbesöket

I februari 1987 var jag i Moskva som medlem av en dansk delegation bestående av författare och forskare som var inbjudna till diskussion i sovjetiska författarförbundet om författarnas moraliska ansvar i samhället. På programmet stod ett par dagars utflykt till Armeniens huvudstad Jerevan. Jämfört med Moskva, där vi förde intensiva diskussioner i ett kulturklimat som jag i en artikel beskrev som "helt oppe på kogepunktet" (Magnusson, 1987b) verkade Jerevan mera opåverkat av Gorbatjovs 'öppenhet' och perestrojka. Men det var heller inte förberett med så många möten för oss här, utan vi blev bjudna på ett mera turistpräglat program.

Våra värdar i författarföreningen verkade glada för att få besök från Danmark och talade länge om den danska missionären Marie Jacobsens humanitära insats under det armeniska folk mordet omkring första världskriget. Folk mordstemat skulle snart få förnyad aktualitet i samband med den eskalerande konflikten mellan armenier och azerbajdzjaner om Nagorno-Karabach. Azererna är ett turkisktalande folk och många armenier likställer dem med de turkar som i Osmanska riket genomförde folk mordet. Folk mordet har också förpestat relationerna mellan post-sovjetiska Armenien och Turkiet, som vägrar erkänna att det var folk mord. Det har också varit en besvärlig fråga inrikespolitiskt för armeniska ledare som önskat normalisera relationerna till Turkiet. Stora grupper i samhället accepterar inte en normalisering så länge Turkiet inte erkänner folk mordet.

Gorbatjovs anti-alkoholkampagn

Även om Jerevan verkade mera opåverkat av Gorbatjovs reformer var det en sak vi lade märke till allihop: Gorbatjovs anti-alkoholkampanj – som faktiskt var den första reform han lanserade överhuvudtaget. Våra armeniska värdar bjöd på armenisk konjak, legendarisk, god och jämförbar med fransk konjak. Det gick inte an att sätta konjaksflaskor på bordet så vi fick konjaken serverad i tillbringare och mineralvattenflaskor. Anti-alkoholkampanjen var primärt riktad mot de vodka-drickande ryssarna. Men den gick också ut över de kaukasiska folken, som har en annan – och mer raffinerad – alkoholkultur. I

ett tal på ett möte med centralt placerade författare 1986, uttalade Gorbatsjov stor oro för ryssarnas och de andra slaviska folkens alkoholproblem. Även om alkoholmissbruket hade spritt sig till de muslimska områdena och till Kaukasus, så var det först och främst de slaviska folken, som var drabbade av denna "nationella tragedi", sa Gorbatsjov. "Vi ska frälsa folket, särskilt det slaviska, för även om /alkoholismen/ har spritt sig till muslimerna och till Kaukasus, är det ingen, som lider så som den slaviska delen av befolkningen, det vill säga, den ryska, ukrainska och vitryska". (citerat i Magnusson, 1991:225)

Gorbatsjovs anti-alkoholkampanj var inte populär – varken bland ryssar eller icke-ryssar. Det fick jag många bevis på under mina besök i Sovjetunionen på den här tiden. Ganska snart myntades öknamnet för generalsekretären för Sovjetunionens kommunistiska parti: "mineral-sekreteraren" (ry. mineral'nyj sekretar' i stället för general'nyj sekretar').

Mineralvattenflaskor på bordet – men konjak i glasen vid författarmöte i Jerevan under Gorbatsjovs antialkoholkampanj. Foto: MLM

I Armenien ryckte man på axlarna och en och annan tryckte långfingret mot tinningen i en gest vars innebörd inte gick att misstolka. "At af-alkoholisere en provins, hvis hovedprodukt er vin ville være lige så tykpanedet som at forbyde en fårehyrde at gå med uldsokker." skrev en av deltagarna i den danska författar-delegationen, Klaus Rifbjerg. (Rifbjerg, 1987). Men i

ryska nationalsinnade och partikonservativa kretsar var man, liksom Gorbatjov, bekymrade över just ryssarnas stigande alkoholmissbruk, som man menade bidrog till den i förväg tilltagande demografiska obalansen mellan unionens slaviska och icke-slaviska befolkningsgrupper. (Magnusson, 1991: 255)

Jag kommer inte ihåg om vi blev bjudna på något starkt att dricka medan vi var i Moskva, men jag tror faktiskt inte det. Att danskarna själva skaffade sig alkohol, är en annan sak – för nog blev det skålat om kvällarna. Några månader efter detta besök var jag återigen i Moskva och berättade i en krönika i *Politiken*, att jag och den ryska poeten Tatjana Bek, som var ledare av poesi-avdelning på den litterära tidskriften *Druzhba Narodov* (Folkens vänskap), firade med en kopp kaffe i den 'tørlagde' (torrlagda) kafeterian i Författarföreningens hus i Moskva, att en av hennes vänner, den landsförvisade poeten Josef Brodskij, hade fått Nobelpriset i litteratur 1987. (Magnusson, 1987c)

Abuladzes ringar på vattnet

I Moskva bjöd våra värdar oss på bio. Vi såg den georgiske filmregissören Tengis Abuladzes flera år fördröjda film *Ånger* (Pokajanie) som nyss kommit upp i biografer över hela Sovjetunionen. Filmen var en sensation – också internationellt. Den skildrade i kritisk allegorisk form stalinismens fortsatta inflytande i Sovjetunionen. Handlingen utspelar sig i Georgien (Stalins hemland), där en nyss begravnen borgmästare inte vill ligga still i sin grav utan dyker upp med jämna mellanrum som lik och ställer till ofog. Liket har tydliga drag av Stalin, hans polischef Beria och den mera samtida Leonid Brezjnev. Symbolspråket var klart – det refererade till nutidens maktmissbruk, korruption och förljugenhet. Kritiken av Stalin hade tystnat i början på 60-talet då ett hårdare ideologiskt klimat avlöste "Tövädret" under efterföljaren Nikita Chrusjtjov (Krusse). Abuladzes film blåste nytt liv i Stalinkritiken och denna gång gick kritiken längre än under Chrusjtjovs Töväder. Tidigare förbjudna böcker om Stalintiden började publiceras. En av de mest uppseendeväckande var författaren Vasilij Grossmans roman "Liv och öde" som utkom 1987 (färdigskriven 1960) och som jämförde nazismen och stalinismen och som partiets chefsideolog Sulsov då, på 60-talet, avvisade med orden att den var ideologiskt skadlig och inte kommer att publiceras de närmaste 200 åren. En annan var den landsförvisade författaren och Nobelpristagaren Alexander Solzjenitsyns förbjudna *Gulagarkipelagen* som utkom 1989 och som påvisade

Några av deltagarna i författar- och forskardelegationen till Moskva och Jerevan, februari 1987. Nr. 2 från vänster i översta raden är Klaus Rifbjerg och till vänster om honom författaren Tage Schou-Hansen. Damen i turkos jacka är författarinnan Dea Trier Mørch. Jag står längst till vänster i nedersta raden. På bilden saknas Knud Sørensen, vice ordförande i danska författarföreningen och docent Eigil Steffensen, som tog fotot.

att Stalin inte var sin egen orsak utan var en logisk konsekvens av Lenin vars idéer han förverkligade och utvecklade. Grossman och Solzjenitsyn avsakraliserade det heligaste av det heliga: Lenin – Sovjetunionens grundläggare. (Magnusson, 1990: 72, Magnusson, 1991: 275). Efter att dessa böcker frigivits var Sovjetunionen inte mera vad den varit.

Dagen efter att vi sett Abuladzes film mötte vi honom själv i trappan ner till författarföreningens café i Moskva. Klaus Rifbjerg var liksom vi andra starkt berörd av filmen och lyckades få en intervju med Abuladze. Väl hemma skrev Rifbjerg begeistrade helsidor i *Berlingske Tidende* om filmen och gick

strax igång med att skaffa den till Danmark, där den hade premiär i maj, ”en halv time för den blev vist på filmfestivalen i Cannes”.⁴

Rifbjerg var direktör för förlaget Gyldendal, en tung kulturinstitution i Danmark. Med i delegationen var också författaren Knud Sørensen, vice ordförande i Dansk Författarforbund. Också han var begejstrad över filmen och den nya öppenheten vi upplevde under besöket och berättade i en intervju i tidningen *Land och Folk* att han ville verka för ett återupprättande av förbindelserna med sovjetiska författarförbundet, som hade avbrutits efter sovjetiska invasionen i Afghanistan.

.... ända till Humlebæk

Jag och min dåvarande man Eigil Steffensen, som var ordförande för danska slavistförbundet, förstod att förutsättningarna nu var gynnsamma för att få till stånd ett författarmöte, där också sovjetiska exilförfattare deltog. Vi ringde upp Rifbjerg och frågade om han ville hjälpa oss med att arrangera ett möte med danska och sovjetiska författare och författare som kastats ut ur Sovjetunionen för att de skrivit sådant som var ideologiskt oacceptabelt. Det ville han gärna, och tog kontakt med direktören på en annan tung kulturinstitution i Danmark – Knud W Jensen på konstmuseet Louisiana i Humlebæk. Knud W Jensen ställde Louisianas vackra lokaler till vårt förfogande. Sovjetiska författarförbundet var glada för normaliseringen med danska författarförbundet och gick med på att mötet kunde hållas, om än på vissa villkor – som vi avvisade – och det gick bra. Författarmötet ägde rum 2-4 mars 1988 med temat ”The Role of the Creative Intelligentsia in the Reform Process in the Soviet Union” (Magnusson, 1989c) och fick stor internationell uppmärksamhet. Det som skedde var i princip en de facto rehabilitering av den tidigare förbjudna och bortvisade litteraturen, den som inte fick finnas i det censurstyrda Sovjetunionen.

⁴ Upplysning från Tomas Petersen, en av deltagarna i konferensen i en krönika i *Politiken*, 18 maj 2015, i anledning av Rifbergs död.

Tre av deltagarna i Louisiana-konferensen 2-4 mars 1988. Längst till vänster professor Jurij Afanasiev, ledande kritiker av den sovjetmarxistiska historievetenskapen och från 1989 tillsammans med Boris Jeltsin och systemkritikern Andrej Sacharov förespråkare för ett självständigt Ryssland i konfederation med de icke-ryska unionsrepublikerna.

Tredje från vänster: Andrej Sinjavskij, landsförvisad författare och litteraturkritiker och portalfigur i ryska emigrantkretsar i väst.

Längst ut till höger: Fasil Iskander, abchazisk författare och populär i hela Sovjetunionen för sina underfundiga humoristisk-satiriska berättelser från hemtrakterna i Abchazien.

Övriga personer på bilden är tolkarna John Smith, Ella Andersson och moderator Thomas Petersen. Foto: MLM

De nationella rörelser som uppstod och de etno-nationala motsättningar som blev synliga i slutet av 1980-talet var också sådant som inte kunde – inte fick – finnas. ”Sovjetmakten” hade ju ”för alltid avslutat /.../ klassantagonismer och nationell fiendskap” – det stod t.o.m. i författningen. Sådana ideologiskt oacceptabla – och dessutom författningsstridiga – sociala fenomen fick inte förekomma eller omtalas offentligt, de skulle osynliggöras.

Före Gorbatsjovs glasnost var det således nästan omöjligt att kritisera den officiella sovjetiska nationalitetspolitiken eller diskutera motsättningar i den ”multinationella familjen av sovjetiska broderfolk” offentligt. Försök på att sprida information eller skapa offentlig debatt om förhållanden som störde den officiella bilden av harmoni mellan folken blev stoppade av censuren. Framställning av ’det nationella’ i medier, läroböcker, litteratur, historie-

vetenskapen etc. var underkastat krav om ideologisk korrekthet som var baserade på en artikel av Lenin från 1913.

I varje nationell kultur måste man, menade Lenin, skilja mellan de härskande klassernas och de undertryckta massornas kultur. Det fanns inte en, utan två kulturer i varje nationell kultur. ”I det vi ställer parollen ”demokratismens och den världsomfattande arbetarrörelsens internationella kultur”, tar vi från varje national kultur **endast** dess demokratiska och socialistiska element, vi tar dem **endast** och **ovillkorligt** som motvikt till den borgerliga kulturen, till den borgerliga nationalismen”.⁵

Kulturen fick gärna vara nationell i formen – folkdanser gick an – men den skulle vara socialistisk i innehållet. Framställningar av olika nationers och nationaliteters historia skulle ha ett klasskampsperspektiv och lyfta fram sådant som pekade fram mot kommunismen.

Påfallande många ledare av de nationella rörelserna i Kaukasus i slutet av 1980-talet var historiker. Några av dem blev senare presidenter i de nya, ’post-sovjetiska’ staterna som uppstod i samband med Sovjetunionens upplösning.

Zviad Gamzakhurdia, en av portalfiguerna i den georgiska nationella rörelsen och senare ledare av rundabords-koalitionen ’Ett fritt Georgien’, som vann stort vid valet till Georgiens Högsta Sovjet 1990, var historiker. I maj 1991, kort tid efter att Georgien utropat sig som oberoende stat, blev Zviad Gamzakhurdia vald till president (avsatt 1992). Han var son till författaren Konstantin Gamzakhurdia, som var berömd för sina historiska romaner. LevonTer- Petrossian, ledaren av Karabach-kommittén, Armeniens nationella rörelse och senare ordförande för Armeniens högsta sovjet, var filolog och historiker. Han blev vald till oberoende Armeniens första president 16 oktober 1991 och beklädde posten intill februari 1998, då han tvingades avgå. Också Abulfaz Elchibej, ledaren av Azerbajdzjans folkfront, var historiker. Han blev i juni 1992 Azerbajdzjans första demokratiskt valda president – men tvingades avgå redan efter ett år på posten.

Dessa historiker representerade en annan historiesyn än den sovjet-marxistiska, enligt vilken nationernas historia var förutbestämd och styrd av utvecklingslagar som ofrånkomligen ledde fram mot revolution och därefter vidare in i kommunismen.

⁵ Lenin. V.I. Kritičeskie zametki po nacional’nomu voprosu”, i: *V.I. Lenin o literature* (1971) Moskva, p 48, 50. Här citerat från Magnusson (1991: 89).

– Vi har inte haft någon historievetenskap. Historien har varit propagandans förlängda arm, sade professor Jurij Afanasjev, nyutnämnd rektor för det Historiska Arkivinstitutet i Moskva och ledande kritiker av den sovjet-marxistiska historievetenskapen till mig under förberedelserna till Louisiana-konferensen i Moskva, september 1987. (Magnusson ML, (1987c)

Men även om de representerade en annan historiesyn än den sovjetmaxistiska så hade också de nya ledarna i Kaukasus en inställning till historien som ”förutbestämd”. En – och bara en nation (den egna) var utvald av historien till att vara den statsbärande i de nya, av-sovjetiserade staterna. En – och endast en nation var grundföreställningen i de rivaliserande statsbyggnadsprojekt som påbörjades i slutet av 80-talet i södra Kaukasus (och inte bara där).

Tbilisi

När jag besökte Kaukasus igen i slutet av 1989 var det uppenbart att glasnost hade släppt lös krafter som gick längre än Gorbatjov ursprungligen tänkt.

Så här skrev jag efter hemkomsten: ”De gamle strukturer, og det vil først og fremmest sige partiet, har vist sig ude af stand til at opfange, kanalisere og styre de bevægelser, interesser og krav, som glasnost har åbnet op, men som perestrojkaen ikke har taget højde for.” (Magnusson, 1989a)

Några månader före vår ankomst till Tbilisi i november 1989 hade sovjetiska specialstyrkor angripit fredliga demonstranter i stadens centrum. Angreppet, som krävde 19 dödsoffer, ägde rum söndagen den 9 april och kallades i folkmun ”Blodiga söndagen”. Demonstranterna bar paroller för ett fritt Georgien och emot rysk imperialism. Att specialstyrkor beordrades in mot demonstranterna var en stark gränsmarkering från Gorbatjovs sida: detta är oacceptabelt! Den hårdhänta reaktionen fick emellertid motsatt verkan. Under sommaren bildas den georgiska folkfronten – som skulle bli avgörande för landets politiska frigörelse från och senare utträde ur Sovjetunionen.

Även före angreppet på demonstranterna i Tbilisi hade Gorbatjov ”gränsmarkerat” hårdhänt mot ”oacceptabla” folkliga manifestationer. Först i unionsrepubliken Kazakstan, där protester i december 1986 mot att Gorbatjov hade avsatt den korrupta kazakhiska partisekreteraren och ersatt honom med en ryss, utvecklade sig till upplopp i huvudstaden Alma-Ata. Polisstyrkor sattes in för att återupprätta ordningen. Nästa ”gränsmarkering” var i Armenien, där det under våren och sommaren 1988 hade samlats mass-

demonstrationer till stöd för Karabach-armeniernas anmodan om att överföra Nagorno-Karabach (NKAO) från Azerbajdzjan till Armenien och en stödkommitté för Karabach bestående av 11 framstående författare, historiker och andra intellektuella hade bildats. I december 1988 arresterades hela Karabach-kommittén och fick sitta fyra månader i fängelse i Moskva intill de slapp ut igen i maj 1989.

Men Tbilisi 9 april 1989 var första gången Gorbatsjov satte in militär mot civila för att de uppenbarligen gick för långt och överskred gränserna för glasnost. Vilket givetvis inte ökade Gorbatsjovs goodwill i Georgien. I januari 1990, kort tid efter vi kommit hem från vår studieresa, sattes sovjetiska styrkor in i Baku efter att etniska oroligheter brutit ut där. Enligt den sovjetiska försvarsministern Dmitrij Jazov försökte den azerbajdzjanska folkfronten att undergräva kommunistpartiets auktoritet i republiken genom att organisera sig på verksamheter i Azerbajdzjan. "Vores opgave er ikke at anholde enhver, men at ødelægge den magtstruktur, som er blevet dannet på alle virksomheder og kontorer", sagde Jazov enligt ett Reuter referat i *Fyens Stiftstidende* 27 januar 1990.

I Tbilisi hamnade vi mitt i den nybildade georgiska folkfrontens demonstrationer. Så här skildrade jag uppehållet i staden i en artikel i *Sydsvenska Dagbladet* 15 januari 1990 (utdrag):

Över Folkfrontens massdemonstrationer vajar i dag den förbjudna georgiska flaggan. På Folkfrontens kontor hänger kartor över 1600-talets Storgeorgien. De säljs också i boklådorna. Flera partier, som var representerade i den demokratiskt valda regering som existerade från 1917 till 1921 och som störtades av bolsjevikerna, har återuppstått. Folkfronten kräver att maktövertagandet förklaras som en annektering och en kommission under Georgiens högsta sovjet har upprättats för att undersöka frågan. Motståndet mot centralmakten i Moskva och den ryskdominerade kulturimperialismen växer överallt i Kaukasus. Men det märks mest i Georgien. Grannrepublikerna Armenien och Azerbajdzjan är djupt involverade i en intern konflikt, stridigheterna om den armeniska enklaven Nagorno-Karabach som ligger på azerbajdzjanskt territorium. (Magnusson, 1990a).

Den georgiska Folkfronten – som är en paraplyorganisation för partier och organisationer från reformkommunister till kristna demokrater och "gröna" – kräver politisk, ekonomisk och kulturell självständighet från Moskva. Några av dem kräver total frigörelse, d v s utträde ur Sovjetunionen. Representanter

för dessa radikala grupper talar om ett planlagt folkmord på de frihetsälskande

En folkfrontsman på Folkfrontens kontor i Tbilisi november 1989. På väggen i bakgrunden hänger den georgiska flaggan från självständighetstiden 1918-21 samt ett porträtt av poeten Merab Kostava, en av ledarna i Folkfronten som nyligen omkommit i en bilolycka. (Foto: MLM)

georgierna. Det var, heter det, en slutlig lösning på "Georgien-frågan" – som i hundra år hade plågat tsarmakten – som kommuniststyret i Moskva försökte genomdriva. I det perspektivet värderar man också de interna problem som dykt upp på sistone. Två autonoma områden har rest krav om att lösas från Georgien. Det gäller Syd-Ossetien, som önskar att förena sig med den Autonoma Nord-Ossetiska republiken, (innanför RSFSR, mlm) och Abkhasien, som önskar komma under rysk administration. Georgierna ser sitt inte särskilt omfångsrika territorium

hotat och betraktar dessa krav som Moskvainspirerad provokation. Återigen ett utslag av den traditionella ryska politiken, påstår ledare för flera grupper och partier i Folkfronten.

– 9 april visar vad vi kan vänta av Moskva om inte vi står enade och kan försvara oss, säger många. Det var då sovjetiska specialstyrkor angrep en fredlig demonstration i Georgien huvudstad Tbilisi och dödade flera demonstranter.

Framsidan av en tvåsidig, tattskriven, rysk-språkig version av Georgiska Demokratiska Partiets Tidning Svoboda "Frihet" Nr 2, november 1989. (Foto: MLM)

I en kort genomgång av partiets tillkomsthistoria på sidan 2 på fotot t.v. står det att "Partiets aktioner för återupprättande av Georgiska statens oberoende är baserade på fredlig, rättslig politisk kamp. Partiet betraktar den rådande sovjetmakten på Georgiens territorium som olaglig och avvisar allt samarbete med den". På bilden ses en appell, där partiet uppmanar Georgiens nationala minoriteter att "stå skuldra vid skuldra med den georgiska nationala frihetsrörelsen" och "inte spela rollen som Kremls agenter i Georgien".

Möte med representanter för nya politiska partier i Georgien och partier som var representerade i den demokratiskt valda georgiska regering som existerade från 1917 till 1921. (Foto: MLM)

Kvinnor demonstrerar framför Konstnärernas hus i Tbilisi för att få information om försvunna söner och döttrar. Foto: Ib Faurby

Rykten om övergrepp på georgiska soldater i sovjetarmén florerar och underblåser den redan uppiskade anti-sovjetiska stämningen.

Vid ingången till Konstnärernas hus i Tbilisi sitter svartklädda kvinnor med porträtt av mördade och försvunna söner och döttrar framför sig. "Vi kräver sanningen om vad som hänt våra barn, säger de. Mördarna skyddas av korrupta ledare. Vi kräver att de skyldiga ska ställas till ansvar inför georgiska myndigheter, inte som nu vara ansvariga inför centralmyndigheterna i Moskva."

Med buss från Tbilisi till Jerevan via Azerbajdzjan

Vägen från Tbilisi till Jerevan gick några kilometer på azerbajdzjanskt territorium. Strax före gränsen till Armenien blev vi stoppade och kontrollerade av en azerbajdzjansk folkfrontsman. Lokala armenier på andra sidan gränsen berättade att folkfronten kontrollerade all trafik för att förhindra armeniers passage. – Azerbajdzjanska folkfronten lyder inga myndigheter, sade en man, de har skapat sin egen rättsordning. Vi i bussen hade inte väntat någon gränskontroll alls, för det här var ju en intern gräns mellan två unions-

På gränsen mellan Azerbajdzjan och Armenien blev vår buss stoppad av en azerbajdzjansk folkfrontsvakt. Foto MLM.

republiker och de var normalt inte bevakade. Men vi såg ju strax att detta inte var någon officiell sovjetisk gränskontroll. På väg ut ur Georgien hade vi passerat ett monument till ära för den ”orubb-
liga vänskapen mellan sovjet-
folken” (Se foto i Ib Faurbys artikel). Jag frågade armenierna, som stod vid gränsövergången, varför de var ovänner med azerbajdzjanerna.

– De kräver Nagorno-Karabach och de är muslimer, svarade några.

Andra hävdade att de var grymma, särskilt hänsynslösa mot barn.

Vi hade beställt mat i en restaurang på den armeniska sidan, efter gränsövergången. Där fanns ingen mat. – Vi har inga livsmedel, så vi kan inte servera er något, sade direktören. Vi har inte haft elektricitet på 5 dagar.

– Varför, frågade jag.

På grund av blockaden. Alla varutransporter kommer via Azerbajdzjan. Det som kommer hamnar i Jerevan. En gång emellanåt når det också något här till. Så lever vi i 20 århundradet – atomåldern.

Han var bedrövad och arg. Dessutom hade han inte fått något besked från Tbilisi om vår ankomst. Tre personer satt och åt i restaurangen. Jag påpekade detta.

– Ja, men ni är ju 48 personer.

– Nej, 24.

– Vi kan inte servera er något som helst.

– Finns det mat i Jerevan?

– Ja, men inte som förr.

Det var iskallt i restaurangen.

(Noterat i en av mina anteckningsböcker under bussresan Tbilisi-Jerevan.)

I Jerevan

”Sedan konflikten om Nagorno-Karabach blossade upp för ett par år sedan har förhållandet mellan de två republikerna blivit oerhört spänt. Oroligheterna i

Vägen från Tbilisi till Jerevan följer nordspetsen av den vackra och bergomkransade Sevan, Armeniens och hela Kaukasusområdets största sjö. Foto: MLM

Karabachs huvudstad, Stepanakert, och massakern på armenier i den azerbajdzjanska oljestaden Sumgait våren 1988, följdes av stora flyktingströmmar. Omkring 100 000-150 000 armenier har flytt från Azerbajdzjan till Armenien och ungefär lika många azerbajdzjaner i den motsatta riktningen. Situationen är hotande nära ett reguljärt inbördeskrig.

– Azerbajdzjanerna har beslutat att det 1990 inte skall finnas en enda armenier kvar i Azerbajdzjan, hävdade armeniska militiasoldater som vi pratade med. Härom året förberedde man i Armenien en “Rensa Armenien från turkfolk”-aktion, påstod azerbajdzjanska flyktingar från Armenien i Azerbajdzjans huvudstad Baku. “Jordbävningskatastrofen kom i vägen och förhindrade ett folk mord”. Så sammanfattade – och illustrerade – jag det infekterade förhållandet mellan armenier och azerbajdzjaner i inledningen till en artikel i *Sydsvenska dagbladet* efter hemkomsten från studieresan. (Magnusson, 1990b).

Möte i Armeniens högsta sovjet 1 december 1989 där deputerade från Nagorno-Karabach i Azerbajdzjan fick delta som rösterättigade medlemmar. Ledaren av Karabach kommitteen, Levon Ter-Petrossian (om ett par år det självständiga Armeniens första president), sades närvara vid mötet. I så fall är han nummer 7 från vänster på första raden. (Foto MLM)

Konflikten mellan de två sovjetrepublikerna skärptes ytterligare just i de dagar vi var där.⁶

Orsaken var en förordning som antogs 28 november i Sovjetunionens Högsta Sovjet i syfte att normalisera situationen i Nagorno-Karabach. Reaktionen var protestmöten, massdemonstrationer och strejker i båda republikerna. I Jerevan ropade arga deltagare i en demonstration arrangerad av nationella rörelsen: "Död över Gorbatsjov" – som hade undertecknat förordningen. Demonstranterna var förbittrade över att man i Moskva hade beslutat att azerbajdzjanska myndigheter tillsammans med myndigheter i Karabach skulle utarbeta nya lagar om områdets status. Förordningen konsoliderade Azerbajdzjans myndighet över Nagorno-Karabach och tog inte hänsyn till armeniska krav om att området skulle höra direkt under Armeniens högsta sovjet, menade armeniska nationella rörelsen. Gorbatsjov var i händerna på den muslimska maffian, hävdade några av demonstranterna, som gärna ville prata med utländska journalister. Ett av bevisen på detta var, sa de, att hans fru Raisa var muslim.

⁶ Följande avsnitt är baserat på mina artiklar om studieresan til Sydkaukasus publicerade i *Vindue mod øst, Folk og forskning/Fyens Stiftstidene* och *Sydsvenska dagbladet*. Se referenslistan.

Några av oss blev inbjudna till ett möte i Armeniens högsta sovjet. Mötet, som ägde rum första december, diskuterade förordningen, som blev ifrågasatt på flera punkter. Det blev t.ex. beslutat att deputerade från Nagorno-Karabach, som kommit flygande i en av de få helikoptrar som upprätthöll förbindelserna mellan Karabach och Armenien, skulle delta som röstberättigade medlemmar i mötet. I princip var detta ett beslut om att Nagorno-Karabach var en del av Armenien.

I Baku hävdade upprörda folkfrontsdemonstranter att det var azerbajdzjanska, och inte armeniska eller ryska myndigheter som skulle utarbeta lagar om Nagorno-Karabach. Azerbajdzjanska folkfronten, som samma dag vi landade i Baku samlade ca. 40 000 demonstranter på platsen framför regeringsbyggnaden, krävde att republikens regering skulle protestera mot förordningen som folkfronten såg som en kränkning av azerbajdzjansk suveränitet.

– Det står Karabach-armenierna fritt att sluta sig samman med vem de vill, sa medlemmar av folkfronten. – Men det blir utan så mycket som en kvadratcentimeter av azerbajdzjanskt territorium.

I Azerbajdzjan återinförde folkfronten den ekonomiska blockaden av Armenien som upprätthållits hela hösten men som upphävdes i oktober. Officiellt rörde det sig om strejker. Men för armenierna, som fick nittio procent av sina varutransporter via azerbajdzjanskt territorium, var resultatet detsamma och här tvivlade man inte på att det rörde sig om en blockad. Armeniska militiasoldater, som hade eskorterat tåg till Armenien genom azerbajdzjanskt territorium, berättade att azerbajdzjanska folkfrontsvakter stoppade så gott som alla tåg, plundrade dem, om de var på det humöret, och misshandlade passagerarna. Nyligen hade två av militiasoldaternas kolleger, som eskorterade en rysk journalist, skjutits och journalisten sårats allvarligt, hävdade de.

Vår grupp blev ju också stoppad av en azerbajdzjansk folkfrontsvakt vid gränsövergången till Armenien. Då vi skulle vidare med flyg från Jerevan till Baku fick vi beskedet att folkfronten i Azerbajdzjan hade övertagit kontrollen av trafiken och nekade inflygning från Jerevan.

Då vi långt om länge kom iväg visade det sig att de flesta av passagerarna i flygplanet var armeniska flyktingar från Baku som skulle tillbaka och hjälpa kvarblivna släktingar eller försöka sälja sina lägenheter.

Många av dem som deltog i demonstrationen vid regeringsplatsen var azerbajdzjanska flyktingar från Armenien. Några av dem vi pratade med

berättade upprört om hur de fördrivits från hus och hem. Någon hävdade att

Azerbajdzjanska folkfronten samlas till demonstration på regeringsplatsen i Baku. Många av deltagarna var azerbajdzjanska flyktingar från Armenien. Foto: MLM

ha sett armenier skära näsor och öron av folk, bara för att de var muslimer, och rista kors med knivar på bröstet på andra.

Det tillspetsade läget kom också till uttryck på annat sätt. Mycket tydde på att man både i Armenien och i Azerbajdzjan höll på att bygga upp egna, nationella arméer. Enligt uppgift från en av ledarna för den azerbajdzjanska folkfronten deserterade ca. 150 azerbajdzjanska soldater om dagen från Sovjetarmén och gömdes av folkfronten.⁷

Efter offentliggörandet av förordningen från Sovjetunionens högsta sovjet har inte en enda av våra unga män accepterat inkallelseordern till Sovjetarmén, hävdade folkfrontsledaren. På flygplatsen i Baku såg vi med egna ögon hur en grupp soldater, som skulle skickas till Östeuropa, stack från sina officerare och därefter kördes bort i lastbil.

På frågan om hur man skulle skaffa vapen till en egen armé, svarade folkfrontsledaren att det bl.a. skedde genom att man kastade ut sovjetiska

⁷ Se också Ib Faurby's bidrag "Imperieoplösning i fröperspektiv".

soldater ur Azerbajdzjan och beslagtogs deras vapen. Från bägge sidor hörde vi att de sovjetiska specialstyrkor som man satt in i Nagorno-Karabach, skulle bort. Argumentet var, att de tar parti för och beskyddar motståndaren. Det var armeniska respektive azerbajdzjanska styrkor som skulle kontrollera Nagorno-Karabach.

Sumgait

I Baku vinkade jag in en taxi till trottoarkanten och erbjöd chauffören 70 svarta rubler för att köra mig och tre andra deltagare i den danska gruppen till staden Sumgait. Det var här, i Azerbajdzjans näst största stad några mil norr om Baku, de blodiga upploppen som kostade 32 människor livet, de flesta armenier, ägde rum i slutet av februari 1988. Massakern väckte vrede långt utanför Sovjetunionens gränser och förvärrade det spända förhållandet mellan Armenien och Azerbajdzjan.

Vi ville prata med infödda Sumgait-bor och körde till den lokala marknaden. Chauffören hade berättat i grova drag om oroligheterna, men visste inget konkret. Hans förklaring var den väntade: det var armenierna som hade provocerat fram bråket med deras krav om Nagorno-Karabach. Tidigare levde alla nationaliteter i fred i Sumgait.

En grönsakshandlare med vänligt utseende och skärmmössa svarade på våra frågor. Jag sa att vi var utländska journalister och kom via Tbilisi och Jerevan.

– Finns det några armenier kvar i Sumgait?

– Nej, de har rest allesammans.

– Hade Ni armeniska vänner förr?

– Ja, det hade jag, många.

– Har Ni kontakt med dem nu?

– Nej, det har jag inte.

– Vadå, sa en liten aggressiv man, som lade sig i samtalet. – Jag ringer till tidigare armeniska bekanta varje dag. Den lille mannen undrade vilka vi var och det började samlas folk omkring oss. En försäljare som stått lite längre bort kom fram till vårt första intervjuoffer. Han frågade om han fick sticka handen i min ficka. Tonen var inte vänlig. – Satans, tänkte jag och kom i håg att det i en av mina fickor låg ett lite märke med den armeniska nationalflaggens färger, som jag fått av en aktivist i nationella rörelsen i Jerevan.

– Nej, fortsatte den aggressive mannen. Ordentliga människor sticker inte handen i andra människors fickor. Men det gör armenierna. De borde slås ihjäl allesammans. Det är det enda ni behöver skriva i era tidningar. Vår taxichaufför dök upp och tyckte vi skulle åka tillbaka till Baku. Alla följde oss med vaksamma ögon. Det hade antagligen ryktats om att det kommit utländska journalister till marknaden.

Marknaden i Sumgait december 1989. (Foto: MLM)

Tänk om vi blev stoppade av någon av de där aggressiva typerna. Ingen skulle gripa in till vårt försvar, tänkte jag.

Lättade kom vi tillbaka till Baku. Där frågade vår lokala guide hur det hade varit i Sumgait.

- Obehagligt. Aggressiv stämning.
- Varför åkte ni dit?
- För att höra just dem, som var med. De är folket.
- De representerar inte folket, förklarade guiden. De är arbetarklassen. De har antagligen aldrig sett en journalist förut. ⁸

⁸ Från mina fältanteckningar. Se också Ib Faurby's bidrag "Imperieopløsning i frøperspektiv" och Magnusson (1989a).

Religionen

”Medan religionen inte tycks spela någon större roll i den georgisk-ryska konflikten – bägge parter bekänner sig till den grekisk-ortodoxa kristna traditionen – genomsyras den armenisk-azerbajdzjanska konflikten av djupa historiska motsättningar mellan kristna och muslimer.” (Magnusson, 1990a)

”Det är svårt att säga, hur mycket religionen spelar in i konflikten mellan de två grannfolken. Bägge har under de senaste 70 åren genomgått en intensiv sekulariseringsprocess. Armenierna har alltid varit stolta över, att de har världens äldsta kristna kyrka (grundlagd på 300-talet), men den armeniska vardagen är inte mer ”sakral” än t.ex. den danska. Heller inte i Azerbajdzan är det religiösa inslaget särskilt framträdande i vardagen. Åtminstone inte jämfört med andra muslimska länder. Folk går klädda ungefär som i det europeiska Ryssland, och det är få moskéer som tjänar sitt ursprungliga syfte i huvudstaden Baku. (Magnusson, 1989a)

Koranen var länge – liksom annan religiös litteratur i Sovjetunionen – ’underjordisk’ läsning. Mycket få azerbajdzjaner kan för övrigt läsa den på originalspråket. Under de senaste 70 åren har de varit tvungna att byta alfabet tre gånger. Först från det arabiska till det latinska och därefter till de kyrilliska, som är det, ryssarna använder. Koranen har utkommit ett par gånger nyligen, men i mycket små upplagor.

Men den islamska traditionen har legat som en underström i befolkningen som, liksom grannarna i syd, iranierna, är shiiter. De nationella och etniska motsättningarna till armenierna har aktiverat och förstärkt det islamska elementet.” (Magnusson, 1989a)

Så här avslutade jag en av mina artiklar om Kaukasus (”Krisen i Kaukasus”):

Hverken armeniere eller azerbajdzjaner (eller grusere for den sags skyld) har demokratiske traditioner at falde tilbage på, og de savner en politisk kultur, der er indstillet på dialog. Man er ikke indstillet på forhandling og kompromisser, men på at manifestere positioner. Glasnost har åbnet op for tidligere forbudte eller undertrykte positioner. På dén måde er Kaukasus blevet til et politisk Tjernobyl. Ligesom operatørerne ved atomkraftværkets i Ukraine har Gorbatjov sat et eksperiment i gang uden at sørge for, at de nødvendige bremse- og kontrolmekanismer var i orden./.../

I en annan artikel konkluderade jag: ”Utsikterna till en fredlig, politisk lösning på konflikten mellan de två republikerna är inte särskilt lovande. Ett

regulärt inbördeskrig ligger hotande nära. /.../ Ett militärt ingripande från Moskva är ingen lösning. Det kan kanske stabilisera situationen men knappast normalisera förhållandet mellan de två republikerna.” (Magnusson, 1989b: 22)

Armenien drabbades hårt av en jordbävning i december 1988. Utländska hjälporganisationer deltog i räddningsarbetet. Dessa bilar såg vi ett år senare på Leninplatsen i centrala Jerevan. (Mer om de internationella hjälpsinsatserna i Lars Funch Hansens bidrag). Foto: MLM

Nationen övertrumfar unionen – även i Ryssland

Omkring 1987-88, då censurans grepp över den sovjetiska offentligheten på allvar började lossna, började också i Ryssland en nationell rörelse profilera sig med stor energi. Rörelsen, som existerat underjordiskt sedan 60-70-talet, spände från militanta, chauvinistiska organisationer till national-bolsjeviker, liberalt orienterade patrioter och godmodiga dyrkare av historiska minnesmärken. Gemensamt för dem alla var en aversion mot sovjet-marxismen och en vurm för rysk nationalkultur och statstradition. Några önskade återupprätta det ryska imperiet andra nöjde sig med mindre och gick in för upprättande av en rysk nationalstat innanför de existerande RSFSRs gränser. (Magnusson 1986, 1991, 1995; Dunlop, 1993). Gemensamt för dem var också att de kände sig förorättade av de anti-ryska stämningar som ledsagade den nationella väckelsen och självständighetsrörelserna i de icke-ryska unions-

republikerna. Man ogillade den utbredda sammanblandningen av ”sovjetisk” och ”rysk”.

Den var annars lätt att förstå. Ryssland hade en politisk och symbolisk särställning i Sovjetunionen. Ryssland var oktoberrevolutionens vagga och det var här sovjetmakten blev upprättad och exporterad till det tidigare ryska imperiets randområden. Liksom St.Petersburg hade varit huvudstad i det ryska imperiet, blev Moskva huvudstad i Sovjetunionen. Ryska språket blev Sovjetunionens huvudspråk och det ryska folket fick status som ”storebror” i den multinationella familjen av ”sovjetiska broderfolk”. ”Småsyskonen” blev åtminstone periodvis utsatta för en kraftig russifiering och ryssarna intog nyckelpositioner i unionsrepublikernas politiska och administrativa makt-hierarki.

Men, det ryska folket hade minsann också varit utsatt för experimentet som gick ut på att skapa ”den nya människan”, ”homo sovjeticus”, hävdade förbittrade ryska nationalister. Syftet hade inte varit en russifiering utan en sovjetisering av alla kulturer – även den ryska. Ryssland hade inte haft någon fördel framför andra under sovjetmakten. Tvärtemot. ”Alt har Rusland givet sine brødre”, skrev en ledande representant för rörelsen, Vladimir Bondorenko: ”Rusland har hjulpet dem op at stå og givet dem rigdom. Og hvad er der kommet ud af det? Stakkels Rusland, det stakkels Russiske folk bliver ikke værdsat hverken af estere, armenere, usbekere eller azerere.” (citeret i Magnusson, 1990f).

Man hävdade till och med att sovjetiseringen gått mest ut över ryssarna och att Ryssland var underprivilegierat jämfört med andra unionsrepubliker. Ryssland saknade en rad institutioner som fanns i andra unionsrepubliker. Man hade t. ex inte någon egen Vetenskapsakademi. Det fanns inte något rysk TV eller någon rysk telegrambyrå. Ryssland hade inte ens ett eget kommunistparti. Ryssland hade heller inte något eget inrikesministerium eller KGB. Ända sedan Sovjetunionens upprättande hade RSFSRs statliga institutioner varit svagare utvecklade än i de övriga unionsrepublikerna – många av dem var direkt integrerade i unionsstrukturerna. RSFSR var faktiskt på många områden närmast identiskt med Sovjetunionen. (Magnusson, 1990: 43; 1991: 272 ff; Jensen & Magnusson 1995: 69 ff).

På den nyupprättade Sovjetiska Folkkongressen i mars 1989 lade den nationalsinnade ryske författaren Valentin Rasputin, som den första överhuvud-

taget, offentligt fram ett förslag om att Ryssland skulle utträda ur Sovjetunionen. (Magnusson 1991: 272)

Vid det här laget hade Boris Jeltsin börjat profilera sig som ledare för en gryende demokrati-rörelse i Ryssland. Han utmanövrerade de nationalt orienterade krafter som "ägde" den "ryska frågan" genom att överta och integrera den i ett demokratiskt reformprogram och i en nyss påbörjad maktkamp med Gorbatsjov. Liksom nationalisterna gick Jeltsin och demokraterna in för att göra Ryssland starkare politiskt och institutionellt. Jeltsin önskade ett självständigt Ryssland i ett lösare förbund med de andra unionsrepublikerna.

I maj 1990 blev Jeltsin vald som ordförande för Rysslands Högsta Sovjet och samma år, i juni proklamerade ryska Folkkongressen rysk suveränitet. Efter Rysslands suveränitetsförklaring var Sovjetunionens öde beseglat. Ett par dagar innan Jeltsin blev vald till ordförande för Rysslands Högsta Sovjet sa Gorbatsjov: "Hvis en eller anden republik gør brug af sin forfatningsmæssige ret og træder ud, så vil unionen lide et tab, men vi vil smertefuldt overleve det. Det bliver mange problemer, det kan det ikke herske tvivl om. Men hvis Rusland ...realiserer sin ret til at træde ud af Sovjetunionen? Så er det slut med Sovjetunionen. Det er det særlige ved Rusland." (citerat i Magnusson, 1990f)

Så blev det.

De nationalorienterade och nationalistiska krafterna i Ryssland stödde – oavsiktligt – de ryska demokraterna, som, med Boris Jeltsin i spetsen, gick in för självständiga, ryska maktstrukturer och institutioner. Tillsammans bidrog dessa krafter till att försvaga Gorbatsjovs position mot de konservativa reformmotståndarna i kommunistpartiet och de bidrog därmed också till att försvåra Gorbatsjovs kamp för att upprätthålla Sovjetunionen. De nationella rörelserna i de icke-ryska randrepublikerna, häribland Armenien, Azerbajjan och Georgien, bidrog med sina krav om självständighet – och med antiryska paroller, också till denna process. Den synergieffekt som konfigurationen av ryska och icke-ryska nationalister och ryska demokrater skapade fr.om 1988 påskyndade Sovjetunionens slutgiltiga sammanbrott 31 december 1991. De nationella rörelserna i södra Kaukasus och en rad andra icke-ryska unionsrepubliker var inte den avgörande – men en viktig faktor i denna process.

Litteratur

- Dunlop, John. (1993). Russia: confronting a loss of empire. In: Ian Bremmer & Ray Taras (eds.), *Nations and politics in the Soviet successor states*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 43-72.
- Jensen, Jens-Jørgen, Magnusson Märta-lisa. (1995) *Rusland – Samling eller sammenbrud?* Sydjysk universitetsforlag. Esbjerg.
- Lenin, V.I. (1971). Kritičeskie zametki po natsional'nomu voprosu, I: *V.I. Lenin o literature*) Moskva, p 48, 50. Citerat från Magnusson, 1991: 89.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1987a). De gamle mænds revolution. *Politiken* 18 april.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1987b). Det koger i Sovjet. Artikel i *B.T* 12 Februar, s. 12.
- Magnusson, Märta-Lisa. 1987c). Glasnost uden garantier, *Kronik i Politiken* 18 november.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1988). Sovjetunionen skifter personligt pronomen, *Vindue mod Øst* Nr. 5.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1989a) Krisen i Kaukasus, *Folk og Forskning*, Nr 4.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1989b) Krisen i Kaukasus. *Vindue mod Øst*, Nr. 10, s. 22.
- Magnusson Märta-Lisa (ed.) (1989c). *The Louisiana Conference on Literature and Perestrojka*. Translated from Danish and Russian into English by John Kendal. South Jutland University Press.
- Magnusson, Märta-Lisa (1990a). Det jäser bland bergen. *Sydsvenska Dagbladet*, 15 januari 1990.
- Magnusson, Märta-Lisa (1990b). Sista striden mot Det Stora Odjuret *Sydsvenska Dagbladet*. xx Januari.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1990c). Unions tilhængere og udbryderrepublikker. Indtryk fra en rejse til Hviderusland, Ukraine og Moldavien. *Folk og Forskning* nr. 3, s. 12-13.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1990d). Russiske nationalister gør op med "sovjetmennesket". *Information*, 8 april 1990. Citatet stammer fra decembernumret av tidsskriften *Slovo*, 1989.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1990e). Den moderne sovjetlitteratur. *Kultur og Klasse. Kritik & Kulturanalyse* Nr. 68, 17. Årgang, nr. 4, 1990 pp. 67-74.
- Magnusson Märta-Lisa. (1990f). Russerne vil også selv. *Kontakt*, nr. 1, 1990/91, September, s. 43-46.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1991). *Harmonien der blev væk. Bondens forsvinden fra moderne russisk litteratur*, Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg.
- Nørsgaard, Ole. (1977). *Sovjetkundskab 2. De sovjetiske forfatninger. Introduktion til det sovjetiske samfunds politiske selvforståelse*. Dansk Videnskabs Forlag A/S. København.
- Rifbjerg, Klaus. (1987). Ved Ararats bjerg er der ligesom, hvad man har brug for. *Berlinske*, 15 februar.

Kort om författaren

Märta-Lisa Magnusson är fil.dr. i slaviska språk (Göteborgs universitet, 1986) och har varit lektor på Institut for Öst-Vest forskning, Sydjysk Universitetscenter, Esbjerg (1987-2000), forskningslektor och extern lektor på Institut for Statskundskab, Københavns Universitet (2002-2010) och universitetslektor på IMER och Caucasus studies, Malmö högskola (2006-2017). Hon har utgivit flera böcker, redigerat och skrivit artiklar i en rad antologier, skrivit ett stort antal tidskriftsartiklar och undervisat om rysk litteratur, sovjetisk kultur- och nationalitetspolitik, center-periferi

Märta-Lisa Magnusson i Jerevan, 1989

relationer i post-sovjetiska Ryssland och, efter 1991, i stigande grad fokuserat utvecklingen i post-sovjetiska Kaukasus. 1992-2000 bidrog hon med artiklar om Ryssland och Kaukasus till *Den Store Danske Encyklopædi* och har även bidragit till svenska *Nationalencyklopedin*. Hon har skrivit ett stort antal artiklar i danska dagspressen och var 1981-94 recensent av rysk litteratur på dagbladet *Politiken*. 1993-99 var hon ansvarig redaktör på kvartalstidskriften *Vindue mod Øst*, Center for Öst-Vest Forskning, Sydjysk Universitetscenter. 1988-92 ledamot i styrelsen för Danish Centre for Human Rights, 1997-2010 styrelseledamot och 2003-2006 ordförande för Dansk Selskab for Kaukasus-forskning. Magnusson är en av organisatörerna bakom upprättandet av universitetsämnet kaukasusstudier vid Malmö högskola/universitet.

Fältarbeten: Väst-Sibirien, Armenien og Georgien. Et stort antal studieresor til bl.a Nord-Kaukasus med Tjetjenien, Ingushetien, Dagestan; Volga-regionen med Tatarsan, Bashkortostan och Udmurtien; Transdnjestrien (Moldova) samt Ryska Fjärran Östern med Birobidzjan, Burjatien, Tuva, Khabarovsk, Vladivostok.

Valda arbeten

Magnusson, Märta-Lisa. (1986). *Gränsens funktioner och manifestationer i Valentin Rasputins Povesti*, Institutum Slavicum Universitatis Gothoburgensis, Göteborg.

Magnusson, Märta-Lisa. (1989). Krisen i Kaukasus, *Folk og Forskning*, Nr 4, s. 7-10. (även tryckt i *Fyens Stiftstidende*, 27 januar 1990)

- Magnusson, Märta-lisa. (1989). Krisen i Kaukasus. *Vindue mod Øst*, Nr. 10, s. 21-22.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1990). De jäser bland Bergen. *Sydsvenska Dagbladet*, 15 januari.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1990). Sista striden mot Det Stora Odjuret *Sydsvenska Dagbladet*. Januari, 1990.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1995). Den sovjetiske nationalitetspolitik og det føderala princip. I: Jens-Jörgen Jensen och Märta-Lisa Magnusson (red.). *Rusland – Samling eller sammenbrud?* Esbjerg: Sydjysk universitetsforlag, s. 69-100.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1995). Nordkaukasus. I: Jens-Jörgen Jensen och Märta-Lisa Magnusson (red.). *Rusland – Samling eller sammenbrud?* Esbjerg: Sydjysk universitetsforlag, s. 218-261.
- Magnusson, Märta-Lisa og Faurby Ib (1995). Revner Rusland? *Udenrigs* nr. 2, 1995.
- Magnusson, Märta-Lisa (with Essaied Abderrazakh, Henze Paul). (1992). *Chechnya. Report of An International Alert Fact-Finding Mission*, (September 24-October 3, London.
- Magnusson, Märta-Lisa. (1998). The Negotiation Process between Russia and Chechnia – Strategies, Achievements and Future Problems. In: Ole Høiris and Sefa Martin Yürükel (eds.), *Contrasts and Solutions in the Caucasus*, Aarhus University Press.
- Magnusson, Märta-Lisa (1999). The Failure of Conflict Prevention and Management – The Case of Chechnya. Part 1: Conflict Assessment and Pre-War Escalation. In: Tom Trier & Lars Funch Hansen, *Conflict and forced displacement in the Caucasus*. Danish Refugee Council, Copenhagen 1999
- Faurby, Ib and Märta-Lisa Magnusson. (1999). The Battle(s) of Grozny, *Baltic Defence Review*, No. 2, pp. 75-87.
- Magnusson, Märta-Lisa og Ib Faurby. (1999), Endløsning i Tjetjenien? *Udenrigs*, nr. 4, s. 39-52. <https://web.archive.org/web/20051219131102/http://kaukasus.dk/publikation7.htm>
- Magnusson, Märta-Lisa og Ib Faurby. (2000). Hvorfor ville russerne krig? Mediernes rolle under de to russisk-tjetjenske krige, *Nordisk Østforum*, nr. 3, pp. 31-46. <https://web.archive.org/web/20051219135027/http://kaukasus.dk/publikation20.htm>
- Faurby, Ib og Märta-Lisa Magnusson. (2000). Europarådet, Rusland og krigene i Tjetjenien. *Udenrigs* nr. 2. (Sovet Evropi, Rossia i voyny v Chechne) <https://web.archive.org/web/20051219142443/http://kaukasus.dk/publikation15.htm>
- Magnusson, Märta-Lisa (2000). Comments on Contributions, In: *International Community and Strategies for Peace and Stability in and around Chechnia* (On the Results of the Joint Conference organized by the Swedish Institute of International Affairs and the Journal Central Asia and the Caucasus. Central Asia and the Caucasus. Journal of Social and Political Studies, no. 4. pp. 115-116.
- Magnusson, Märta-Lisa (2003). Karabakh- den besværlige brik i de stores spil. I: Ib Faurby og Märta-Lisa Magnusson (red.), *Korsvej og minefelt. Kultur og konflikt i Kaukasus*. Århus: Systime, s. 166- 213.

- Magnusson, Märta-Lisa (2006). _Prospects for peace in Chechnya. In: Rita Grünenfelder and Heinz Krummenacher (eds.): *Searching for peace in Chechnya – Swiss Initiatives and Experiences*. Swiss Peace Conference, pp. 4-13. https://www.files.ethz.ch/isn/26646/CP_2006Jahreskonferenz.pdf
- Magnusson, Märta-Lisa. (2010). Why No Settlement in the Nagorno-Karabakh Conflict? – Which are the obstacles to a negotiated solution? In: Vamling, K. (ed.) *Language, History and Cultural Identities in the Caucasus. Papers from the Conference, June 17-19, 2005* Malmö University. Caucasus Studies 2. Malmö: Department of IMER, Malmö University, pp. 114-143. <http://dspace.mah.se/handle/2043/12518>
- Magnusson, Märta-Lisa. (2014). De facto' states in the context of the current international law and international politics (2014). Paper prepared for the international conference 'De facto entities in the post-Soviet space: Dynamics and Prospects', September 4-5, 2014, Sevan, Armenia. Academia.edu
- Märta-Lisa Magnusson. (2016). Georgia's territorial integrity in the context of a (changing?) normative consensus against dismemberment of existing states. Paper presented at Seminar on 'State and Society Building in Georgia: Context and Challenges', *The Danish Foreign Policy Society and European Foundation*. academia.edu

(tom sida)